

<https://doi.org/10.53656/his2024-5-6-con>

Reviews and Annotations
Рецензии и анотации

ЗНАЧИМО ИЗСЛЕДВАНЕ ВЪРХУ ИСТОРИЧЕСКАТА СОЦИОЛОГИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ КОМУНИЗЪМ: *БИВШИТЕ ХОРА* НА КОНЦЛАГЕРНА БЪЛГАРИЯ

Доц. Михаил Груев

Държавна агенция „Архиви“,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

„Сякаш видях на кинолента собствения си живот“ – така синтезирано обобщил съдържанието на книгата мой познат – представител на втората генерация „бивши хора“. И понеже терминът, с който Мартин Иванов е озаглавил книгата си, е твърде условен и обтекаем, съвсем логично във въвеждащата част на изследването си авторът е отделил обстойно място на дефинирането му при цялата пропускливост на границите и социалните категории, включени в него. Характерът на това изследване е интердисциплинарен – разположено между биографистиката, историческата социология и социалната история на българския комунизъм, то би могло да бъде четено и като чисто художествен разказ за едно сурово и едновременно с това подло време. Това, от само себе си, предопределя и многообразието на използвания от него методологически инструментариум, включващ тексткритичен и семантичен анализ на различни по произход и характер източници, качествени и количествени социологически методи и т.н. Макар изследването да е без аналог до този момент в родната историография и социография, Иванов все пак се е опитал да сравни българския случай с други съвременни руски и английски публикации, посветени най-вече на съдбата старата руска аристокрация след Октомврийската революция. Действително, той извежда някои общи зависи-

мости, но все пак стига до извода, че разликите в подхода на двата режима в процесите на адаптация и реконверсия на тази социална категория са много повече от приликите. Тук, разбира се, авторът прави и преглед на наличните до този момент изследвания на български език, които имат отношение към изследвания проблем, и най-вече на книгата на Вили Лилков и Христо Христов, която частично повтаря същото заглавие.

Отново в уводната част, разсъждавайки върху методологията на изследването си, Мартин Иванов поставя един базисен и принципен въпрос, на който търси отговор в цялото изложение, а именно – може ли историята на обществото и на тези стотици хиляди индивидуални съдби да бъде реконструирана през документите на Държавна сигурност, а и въобще за начина, по който следва да бъде четена и интерпретирана тази документация. Действително, става дума за общ проблем, или по-скоро предизвикателство, пред което е изправен всеки изследовател на тоталитарната епоха. Защото да бъде игнорирана изцяло съдържащата се в десетките линейни километри информация, не е възможно, но едновременно с това безкритичното ѝ приемане и интерпретиране би било напълно наивно. Нещо повече, без необходимата контекстуализация и верификация подобен подход би възпроизвел иманентно съдържащия се в този тип документация стремеж към дехуманизация на жертвите, към демонизирането им и изтриването им от историята. За да се справи с това противоречие, авторът е дал думата и на тях, или поне на достигналите до нас техни гласове, възплътени в мемоари, дневници и интервюта. Впечатляващ е обемът на привлечените от Иванов свидетелства. В книгата са използвани и интегрирани в различна степен 309 публикувани дневници, дневникови бележки и спомени, откриването на част от които, без данни за издателството, без дори място и година на издаване, представлява истински библиографски подвиг. На практика става дума за почти цялата мемоарна литература, създадена от репресираните от комунистическия режим. Освен това в нея са включени 95 автобиографични разказа, някои от които записани лично от него, 62 виоинтервюта от предаването „Джинс“ на БНТ, отнасящи се към проблема и съставляващи общо 32 часа записи. Подробен списък на всички тези източници, категоризиран по жанрове, е приложен в края на труда, както и впечатляваща научна библиография, включваща 229 заглавия.

В структурно отношение работа се състои от две неравноделни глави, посветени съответно на съдбата на първата и на втората генерация „бивши хора“ непосредствено след установяването на комунистическия режим в България и през първите две десетилетия от негово съществуване, както и на различните видове житейски стратегии за оцеляване и адаптация. Авторът е заимствал от Данте Алигиери заглавието на главата си: „В кръговете на ада“, както и представата за този ад като концентричен конус от страдания. Макар за разлика от великия италиански поет тук градацията да е обратна и да не достига до девет

кръга, Иванов предлага една обща типологизация на видовете репресии по отношение на „бившите хора“ и ни води, подобно на Вергилий, през всяка една от тях. Той започва с физическото унищожение на българския елит в първите месеци след 9.09.1944 г. и минава през различните форми на експроприация, както и през основните видове дискриминации – интернирания, въдворявания, невъзможност да получат работа, да образуват децата си и т.н., и т.н.

Макар първата вълна на терор, обхванала убийствата без съд и присъда на хиляди хора, за чиято точна цифра науката продължава да спори, да е сравнително добре проучена, Иванов добавя нови шрихи към нея. Той сменя инстанцията, от която се води този разказ, давайки думата на семействата на жертвите. От техните свидетелства става ясно, че това са хора с твърде различни съдби и биографии и попадането им в категорията „враг на народа“ е твърде индивидуално. Много често причините за това са по-скоро лични и дори битови, а разбъркването на пластове извежда на повърхността сенки от миналото, които в новата ситуация стават легитимен повод за убийства, издевателства и грабежи. Авторът много точно успява да улови разликата между емблематично убитите (някои впоследствие и осъдени) представители на политическия елит и битовизацията на насилието, обхванало стотици хиляди хора. Същевременно той дава и десетки примери за неизбежно произтичащата от този процес и битовизация и индивидуализация на спасението, при което търсенето на връзки с високопоставени комунистически властници, опитите за припомняне на угаснали познанства и далечни роднинства се оказват от решаващо значение.

Вторият кръг на насилие, който очертава авторът, има по-широк обхват и се разпростира към семействата на жертвите. Става дума за широка палитра експроприация на собствеността, обхващаща законови и подзаконови нормативни актове, конфискации (почти задължителни при всички осъдени от „Народния съд“), национализация, отчуждаване на имоти и стигаща до открити грабежи, изнудвания за пари и брутално мародерство. Цитираните многобройни подобни случаи обикновено се разгръщат в контекста на неизменното в такива случаи „въдворяване на принудително местожителство“ на тези хора. Тук авторът прави разлика между изселвания и интернирания, която впрочем не се прави и в доста от научните изследвания. Макар трудът на Мартин Иванов да има изцяло научен характер, трябва да се отбележи, че той е и доста емоционален, на места, бих казал, и разтърсващ. Едни от най-тягостните страници от изложението са посветени именно на разказите на изселените семейства – на драмата им при раздялата със собствения дом, на страха и неизвестността пред бъдещата им съдба, на усилията да оцелеят в новата, понякога твърде враждебна към тях среда.

Третият кръг на репресии, който очертава Иванов, произтича от първите два и се отнася най-вече до „децата на враговете на народа“. Става

дума за периодичното им засягане от служебни чистки, провеждани при всяка вътрешноблокова криза през 50-те – 80-те години, невъзможност да продължат образованието си, принуждаване към жилищно ограничаване и самосгъстяване и т.н. Тук изследователят също е представил доста широка гама от по-меки, но трайни форми на насилие и дискриминация. Той прави и още една – генерационна класификация на групата, като обособява три поколения „бивши хора“. Първото поколение според него са хората, които са в активна възраст по време на преврата от 9.09.1944 г. и непосредствено понасят най-суровата вълна на репресии. Второто поколение – това са техните деца, някои от които са споделили в значителна степен драмата на своите родители и са били изселвани и дискриминирани по различни начини. Друга, може би по-голямата част от това второ поколение е била засегната по-скоро косвено, самите семейства са се опитали да скрият, доколкото е било възможно, собствената си драма и да спестят на децата си своите травми. И третото поколение – това са внуците на автентичните „бивши хора“, които паралелно с общия процес по омекване на режима през 70-те и 80-те години на XX век само епизодично и като цяло, инцидентно са усещали „стъкления таван“ в образованието си и професионалния си път.

В края на тази част от изложението Мартин Иванов се е опитал да комбинира използваната от него качествена методология с количествени данни, като се е опрял на първичните социологически анкети от изследването на Централното статистическо управление (дн. НСИ) „Градът и селото ‘86“. Той се е постарал да изолира от събраните данни информация за второто и съответно за третото поколение „бивши хора“, използвайки различни филтри към тях за образованието и професията на бащите. Макар самият да прави уговорката, че към времето, в което са правени анкетите, съвсем естествено е респондентите да се опитат да скрият всякаква връзка със „засегнати от мероприятията на народната власт“, все пак напълно се е доверил на събраната информация. Другият методологически проблем при обработката на тези данни е поставянето на знак за приблизително равенство между категориите „дореволюционен елит“ и „бивши хора“. В този смисъл получените от автора осреднени стойности, представени по таблици за образователен, имуществен, професионален и дори „интелектуален“ статус, изглеждат твърде стигматизиращи и неубедителни.

Във втората част на изложението авторът отново се връща към качествените методи на изследване, разглеждайки различните стратегии на „бившите хора“ за оцеляване и реконверсия. Анализирайки огромното разнообразие от случаи, Иванов ги обобщава в четири поведенчески архетипа. Първият е на онези, които се опитват, успешно или не, да избягат зад граница. Става дума за т.нар. от режима „невъзвращенци“ или „изменници на

родината“ (ИР – в терминологията на ДС). Към този архетип той добавя и опиталите се да избягат от живота по принцип – завършили със самоубийство или пълно алкохолизиране. Вторият според него е на тези, които избират пътя на съпротивата – явна или скрита, в зависимост от условията и контекста. Тук става дума за онези, които в периода до 1947 г. открито членуват в опозиционните партии, за горяните, за разпространителите на листовки и позиви и т.н. Тъй като тези проблеми са сравнително добре изследвани в съществуващата литература, авторът по-скоро ги е маркирал, за да очертае профила на този поведенчески архетип. Третата категория според него са хората, избрали тактиката на примиряване и снишаване. Вероятно това е и най-многобройната група „бивши хора“, особено в по-късните десетилетия от съществуването на режима. Типологически тази група има общо и с четвъртия поведенчески архетип, очертан от Иванов, а именно – на пречупилите се и пребоядисалите се. За да акцентира върху условията, при които се извършва (или поне започва) този процес, особено удачно той цитира една мисъл на писателката Ивайла Александрова: *„Човекът е като металите. Един се топи при 800, друг при 1200, трети при 2000 градуса, но няма метал, който не може да бъде стопен“*. И действително, този цитат много точно отразява широката гама от съзнателни, а много често и спонтанни стратегии за оцеляване, понякога за реконверсия и дори за включване в новия комунистически елит, известни ни и от литературата, и от живота. Разбира се, целият този процес е внимателно менажиран и направляван от Държавна сигурност, която, макар и само като контекст, присъства в цялото изследване.

Ако трябва да бъдат обобщени, достойнствата и приносите на труда са впечатляващи. С него на практика е идентифициран и количествено преброяден огромният мемоарен масив, създаден от репресираните от комунистическия режим. Цялата мемоарна вълна след 10.11.1989 г. и биографичен масив са включени в научно обращение. Методологически е поставен пред науката, а и пред българската публичност, проблемът с документите на ДС и тяхната измамна информативност. Поставен е и въпросът дали е възможно тази лавина от човешки съдби да бъде анализирана с някакви количествени методи. Мартин Иванов полага всички усилия за да ни убеди, че това е възможно, макар самият аз да оставам скептичен към получените резултати. Може би най-важният принос на това изследване се състои в поставения в епилога на книгата въпрос как и доколко паметта за случилото се има значение за днешния ден и въобще как функционира паметта за миналото. Доколко обаче цялостният спомен за жестокото време, което той описва, присъства в съвременността и влияе върху нашата гражданска култура днес, остава открит въпрос. Иска ми се да вярвам, че все пак тази книга ще допринесе поне за частичното запълване на тази празнина.

ЛИТЕРАТУРА

ИВАНОВ, М., 2024. *Бившите хора на концлагерна България*. София: Сиела.

REFERENCES

IVANOV, M., 2024. *Bivshite hora na kontslagerna Bulgaria*. Sofia: Ciela.

**A SIGNIFICANT STUDY ON THE HISTORICAL
SOCIOLOGY OF BULGARIAN COMMUNISM:
THE *FORMER PEOPLE* OF BULGARIAN
CONCENTRATION CAMPS**

✉ **Dr. Mihail Gruev, Assoc. Prof.**

Archive State Agency

University of Sofia

Sofia, Bulgaria

E-mail: m.gruev@archives.government.bg